

Araştırma Makalesi / Research Article

KAZAK DİNİ DESTANLARINDA ŞEKİL ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ /ANLATICI VE ANLATIM TEKNİKLERİ*

Selma ADAY^{1*}
Erhan SOLMAZ²

Öz

Geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren Türk milletinin halk şiiri geleneği, geleneksel kalıplarla geçmişten günümüze varlığını devam ettirmiştir. Halk şiirinin önemli ürünlerinden biri olan destanlar ise kahramanlık metinleri olarak kültürel belleğimizin sözlü ve yazılı metinleri olarak yerini almaktadır. Ağırlıklı olarak kahramanlık destanları içerisinde değerlendirebileceğimiz dinî destanlar kahramanın başından geçen olayların yanı sıra, millî mefkureyi yansıtan mesajlar taşırlar. Bu yaratmaları derleyen, anlatan, yayımlayan kişiler ise kendi fikirlerini de edebî metin içerisine taşır. Bu çalışmada Kazak dinî destanlarını yayımlayan, anlatan ve anlatıcıların anlatım teknikleri, Kazak jırşılık mektepleri, dinî destan anlatımı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kazakistan’da uzun bir geçmişe sahip olan destan anlatma geleneği akın, jıray ya da kıssahanlar tarafından icra edilmektedir. Kazakistan Türkleri uzun dönem Rus rejiminin idaresi altında yaşamış bu sebeple millî ve dinî kimliğe vurgu yapan edebî metinler sansürlenmiştir. Bu yasaktan dinî destanlar da etkilenerek, yaklaşık yüz yıl dinleyici ve okuyucuyla buluşmamıştır. Kazaklarda kıssa okuyan kişilere akın/ jıray ve kıssahan denir. Dinî destan anlatıcılarının pek çoğu okuma yazma bilen, dinî eğitim almış kişilerdir. Yaratımlarında kendileri ile bilgilerin yanında, dinî kavramlara ve epitelere de yer verdikleri görülmektedir. Bu çalışmada; Kazak dinî destanlarının anlatıcılarına verilen isimler, anlatıcıların yetişmesinde etkili olan mektepler, dinî destan anlatıcılarının anlatım üslupları, destan metinlerinin muhteva ve yapısal özellikleri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazak, dinî destan, akın, kıssahan

JEL Kodları: Z110, Y200, Y800

FORM AND GENRE FEATURES/NARRATOR AND NARRATION TECHNIQUES IN KAZAKH RELIGIOUS EPICS

Abstract

Epic custom is quite widespread in societies that are rich in terms of oral culture creations. Turkish nation’s custom of folk poetry that continue its existence in wide geography subsist from past to present with traditional patterns. Epics that are one of the important products of folk poetry rank as a heroism texts and oral, written texts of our cultural memory. Religious epics that are mainly evaluated in heroism epics carry messages that reflect national ideal as well as events that happen to hero. Persons who collect, tell and publish these creations carry their ideas into literary text. In this work, narrative techniques of narrator and publisher of Kazakh religious epics, Kazakh Jırşılık School, information about narration of religious epics are given a place. Custom of epics narration that has a long time in Kazakhstan are performed by kıssahan, akın and jıray. Turks in Kazakhstan live under the Russian regime for long time, so literary texts that emphasize religious and national identity were censored. This prohibition affected religious epics and they haven’t reached listener and readers for century. They are classified as texts that are performed by akın and kıssahan, narrations that are originating from Arab and Iran in terms of content, narration that are originating from Central Asia and narrations of culture of Kazakh. In Kazakhstan the reader of anecdote are called akın/jıray and kıssahan. Most of the narrators of religious epics are literate and catechumen. It is seen that in their creations they give place to religious notions and epithet. In this work, the name of the Kazakh religious epic’s narrators, schools that are effective for growing up narrators, narration genre of religious epic narrators and content and structural features of epic texts were evaluated.

Keywords: Kazakh, religious epics, akın, kıssahan

JEL Codes: Z110, Y200, Y800

* Bu çalışma, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yürütülen “Kazak Dinî Destanları Üzerine İnceleme” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID: 000-0003-3212-5468

* **Sorumlu yazar** (Corresponding Author): selmaatay@windowslive.com

² Doç. Dr, Uşak Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0003-4842-4614

Başvuru Tarihi (Received): 04.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 04.04.2022

Giriş

Farsçadan dilimize giren destan kelimesine Türkiye Türkçesinde; “hikâye, kıssa, manzum, masal” gibi manalar yüklenmiştir. Günümüzde Türkiye Türkçesinde kahramanlıkları anlatan, epik özellikler taşıyan yaratmalar için kullanılmaktadır. Türk Boylarında destan kavramı yerine epos, epik cır, dastan, comok, kıssa, cır gibi farklı terimler kullanılmıştır. Kazak Folklorunda “epos” terimi, Türkiye Türklerinin folklor terminolojisinde kullandıkları “destan” teriminin tam karşılığı olarak kullanılmaktadır. (Arıkan, 1999, s.1) Kazak destan geleneği üzerine yazılan eserlerde anlatmaları “epos, arkaik epos, köne epos, batırlık epos, kahramanlık köne, liro epos, ğaşıktık epos, romandık epos, batırlık erteği, cır, batırlar cırı, tarihi cır, ğaşıktık cır, epostik cır, liro-epostik cır, liro epikalık cırlar, dastan” gibi adlandırmalar da vardır. (Aça, 2002, s.7) Epos terimi, epik özellikler taşıyan hikâye karşılığında kullanılmakta ve eski jırları (destanları), kahramanlık jırlarını, lirik ve tarihî jırları içine almaktadır. “Jır” terimi hem halk şiiri, hem halk türküsü hem de destan manasında kullanılmaktadır. (Arıkan, 1999, s.1) Kazakistan sahası anlatmaları isimlendirilirken aynı tür için farklı adlandırmalar yapılmaktadır. Bu terimlerin tam olarak belirlenmemesinden kaynaklanmaktadır. (Çetin, 2003, s.21)

Bu makalede, Kazakistan sahası destan geleneğine, inanç ve nasihatleri konu edinen dini destanların tasnifine, kıssacı akınlar olarak isimlendirdiğimiz bu icracılara verilen adlara, onların yetişmesinde etkili olan jırılık mekteplerine yer verilmiştir. Dinî destanların icrası, yaratıcısı ve dinleyicisi, yapısal özellikleri, geleneksel anlatım kalıplarının kullanımları ve Anadolu sahası cenknâme geleneği ile benzerlikleri üzerinde de durulmuştur.

1. Kazak Destan Geleneğinin Tasnifi Üzerine Görüşler

Kazak destan geleneği de diğer Türk boyların destanları gibi farklı hususiyetlerine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnifler destan vakasının oluş zamanına, destan içeriğine ve destanların ait olduğu boylara göre sınıflandırılmıştır.

Şakir İbrayev, Epos Alemi adlı eserinde şu şekilde bir tasnifte bulunur:

1. Köne epos (arkaik destanlar): Er Töstik
2. Batırlık cır (kahramanlık destanları): Alpamıs, Kobılandı Batır vs.
3. Liro epos (Aşk Destanları): İbrayev, aşk destanlarını liro epos ve dastan diye ikiye ayırır. Liro eposların içine Kozı Körpeş- Bayan Sulu, Ayman Şolpan, Kız Cibek gibi destanları alırken dastan başlığı altında Arap ve Fars dünyasından geçen anlatıları koyar. İbrayev liro epos ile romandık eposun aynı şey olmadığını da söyler. Romandık eposun Arap-Fars kökenli aşk anlatıları için, liro eposun ise Kazak sözlü geleneğinde oluşan anlatılar için kullanılması gerektiğini savunur. (İbrayev, 1993, s.28)

Bekir Şişman doktora tezinde Kazaklarda anlatılan destanları; kahramanlık, aşk ve tarihi jırlar olmak üzere üç başlıkta değerlendirmiş, bu türler içinde ise en geniş yeri kahramanlık şiirlerinin oluşturduğunu ifade etmiştir. Kahramanlık destanları/ jırlarının bir boyun destanı olmadığını halkın mirası haline dönüştüğünü, 19 ve 20. asırda icra edilen batırlar jırlarının halk tarafından çok beğenildiğini ve yoğun olarak söylendiğini belirtir. Aşk destanları adını verdiği ğaşıktık destanların/jırların ise batırlar jırı ile paralel olan benzerlikler taşıdığını, tarihi destan/jırların ise Kazak yurdunun bağımsızlığını konu edindiğini ifade eder. (Şişman, 1998, s.32-41)

Bu ifadelerden, Kazakistan sahası destan/hikâyelerin tasnifi ağırlıklı olarak metinlerin kaynağına, konularına, şekli yapılarına ve hacimlerine, teşekkül dönemlerine göre tasnif edildiği anlaşılmaktadır.

2. Kazak Dinî Destanlarının Sınıflandırması

Kazak bilim adamlarının Kazak dinî destanları hakkında yaptıkları araştırmalarda destanları genellikle konu ve temalarına göre sınıflandırır. Örneğin; Mukanov, Kazak edebiyatının epik türünde değerlendirdiği bu türün, Kazak diline ağırlıklı olarak Arap, İran ve Çağatay dillerinden geldiğini ifade etmektedir. Ardından bu türü neden epik türler başlığı altında ele aldığını şu şekilde açıklamaktadır: Bu türü okuyan birçok kişinin kendisini olayın içinde bulması dramatik bir yanının bulunması ve bir dönemin gerçekliğini yansıtmaya epik bir metin olarak değerlendirilmesini gerektirir. Kazak kıssalarını insanlık(azamattık) ve savaş(soğıs) konuları olmak üzere ikiye ayırır, azamattık grubuna girenleri daha çok aşk çerçevesinde ele alırken diğerini ise İslam dinî yayılmasını konu alan kıssalar olarak iki gruba ayırır. Mukanav aynı çalışmada kıssa kelimesini kökenini Arapça'dan geldiğini, Kazakça karşılık olarak ise; “Dettev(hedeflemek) ve “bayaandav(beyan etmek)” kelimesi olarak vermiştir.(Mukanov, 1995, s.155)

Azıbayeva ise, 1917 yılına kadar yayımlanan araştırma ve el yazmalardan hareketle Kaza dinî kıssalarını konu ve muhteva bakımından dörde ayırmıştır:

- a) İslam'ın temel ve ilkelerinin tanıtılması ve bunları ihlal edenlerin cezalandırılmasıyla ilgili destanlar;
- b) Hz. Muhammet, Mesih ve Hülefa-i Raşidin hakkındaki destanlar,
- c) İslam büyükleri ve evliyaların hayatını, icraatlarını konu edinen destanlar,
- d) İslamiyet'in yayılması için din düşmanlarıyla yapılan savaşları anlatan destanlar olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Azıbayeva, 100. Ciltlik Medeni Mura Projesindeki dinî destanlar bölümünü de hazırlamış ve 10. Ciltte bu konudaki düşüncelerini tekrarlamıştır. (Azıbayeva, 2004a, s.9)

Kazak kitaplarının yayımlanması ve Kazak dinî destanlarının günümüze ulaşmasında önemli bir yeri olan Jusipbek Şayhismoğlu'nın anlattığı kıssaları dört grupta değerlendirmek mümkündür;

- a) “Kasım Jomart” gibi Arap menşeli anlatılar
- b) “Kaharman- Katıran” gibi İran menşeli anlatılar
- c) “Munlık- Zarlık” gibi Orta Asya menşeli anlatılar
- d) “Kız Jibek” gibi Kazak yurduna ait anlatılar. (Mukanov, 2005, s.159)

Ö.Kumisbayev ise “Kıssalar ve Kitabî Şairler” adlı araştırmasında dinî destanları dört gruba ayırır:

- a) Didaktik ve lirik destanlar: “Leyla ve Mecnün”, “Jusip ve Ziliha”, “Munlık-Zarlık”;
- b) Dinî yönlü destanlar: “Sal-Sal”, “Seyitbattal”, “Zarkum”; “Jumjuma” vb.;
- c) Fantastik destanlar: “Şahmaran”, “Abuşahma”, “Şakir-Şakirat”;
- d) Kahramanlık ve cesareti anlatan destanlar: “Rüstem-Dastan”, “Eskendir”, “Kıssa Bahram” vb. (Kıravbayeva, 2010, s.191-192)

Kazak Dinî destanları üzerine son dönemde önemli bir çalışma ortaya koyan Rüstem Aşimov “Kazaktın Dinî- Kıyssa Destantandardın Poetikası” adlı çalışmasında Kazak ve Türk edebiyat folklor ve araştırmacıların görüşlerini dikkate alarak, dinî destanları konularına göre ikiye ayırmıştır bunlar; 1) Hz. Muhammed ve onun sahabeleri hakkındaki kıssalar, 2) Hz.Ali (ra) ve onun soyundan gelenler hakkındaki kıssalar. Aşimov çalışmasında içerik açısından bununla sınırlı olmadığını bir destan metninde birden fazla konunun yer alabileceğini belirtir. (Aşimov 2007, s.23) Örneğin “Muhammed Peygambardın Miraca Konak Bolganı” adlı kıssada, Peygamber'in miraca yükselmesi, içkinin ve zinanın yasaklanması, beş vakit namaz, selam vermenin farz olduğu, cehennem azabı, ana baba hakkı, İslam'ın hükümleri, bozguncuların cezalandırılması, İslâmın yayılması için kafirlerle savaş gibi konular yer alır.

Aşimov çalışmasının ilerleyen bölümünde, Kazak Destanlarını konularına göre ayırırken şu başlıkları da kullanmıştır:

1) İsa Hakkında Kıssa/ Destanlar: Hz. İsa (as) ile ilgili efsaneler ve hikâyeler eski çağlardan beri Türk halkları tarafından bilinmektedir. Bunun bir örneği, Nasuriddin Rabguzi'nin on dördüncü yüzyılın bir eseri olan Kıssayı Rabguzi'dir.

2) Muhammed (SAV) Hakkında Kıssa/ Destanlar: Dinî destanların bir tür olarak şekillenebilmesi için önce tarihi bir karakteri ve bu karakter etrafında ortaya çıkacak bir mucize ve dinî bir kahraman olması gerekir. Bu figürler başta Hz. Muhammed olmak üzere, Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Muhammed Hanafiya gibi karakterlerdir. (Aşimov, 2007, s.36) Bu bölümde örnek metin olarak “Kıssayı Anhaziret Rasuldun Mirağa Konak Bolğanı” seçilmiştir.

3) Hazreti Ali Hakkında Kıssa/ Destanlar: Kıssayı Zarkum, Boztorgay, Hz. Ali'nin Savaşı, Kesikbaş, Makteli Hüseyin bu grupta değerlendirilmektedir.

Kazakistan'da yapılan sınıflandırmalarda hiç kuşkusuz XIV. asır Türk Tasavvuf Edebiyatının gelişmesinde etkili olan dinî destanların iki temel olay çerçevesinde ilerlemesidir ki bunlardan birincisi, Hz. Muhammed'in mucizeleri ve kerametleri diğeri ise, Hz. Ali'nin kahramanlıklarını anlatan hikâyelerdir. Buna bağlı olarak da Kazak bilginleri de dinî hikâyeleri buna benzer oluşturmuşlardır. (Aşimov, 2007, s.22)

3. Kazak Dinî Destan Anlatıcıları

Türk Dünyasında oldukça zengin halk anlatıları ve bu anlatıları yaratan anlatıcılar ve anlatıcıları da yaratan sosyal, siyasal ve ekonomik nedenler vardır.(Ekici, 2005, s.225) Bilindiği üzere farklı Türk boylarında destan icracılarına da değişik adlar verilmiştir. Yakut Türkçesinde destanî şiir söyleyicisi, olonhohut, Uygur Türkçesinde, dastancı veya goşagçi, Kırgız kahramanlık destan anlatıcısı, manasçı ve comogcu, Karakalpak destan anlatıcısı, jırav, Altay Türklerinde, gayçı terimleri Türk boylarında dastancılar için kullanılan terimlerdir. (Reichl, 20021, s.62-63) Bu isimlendirmelerde anlatıcının icra ettikleri eserin içeriği, eserin ismi, icra edilirken kullanılan çalgı, icra mekânı ve icracının yaratıcılık fonksiyonu etkili olmuştur. Kazak Türkleri destan icracılarında da bu şekilde farklı isimlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en çok kullanılan ve kabul gören “jırav”, “baksı”, “ölenşi”, “küyşi”, “sal-seri”, “anşı” “akın”, “jırşı” ve “kıssacı akınlar” terimleridir. Şair ruhaniler olarak adlandırılan bu kişilerin söyledikleri şiirler ve toplumdaki işlevleri farklıdır. Jıravlar, kahramanlık destanını, akınlar, atışma geleneğini, baksılar dinî şiir, sal ve seriler teatral gösteri, anşiler halk türkülerini icra ederler. (Ergun, 2002, s.2) Hiç kuşkusuz geleneğin değişimiyle bu icracılar farklı tür ve geleneği de icra etmeye başlamışlardır.

3.1. Kıssacı Akınlar

Mitten destana, destandan hikâyeye, hikâyeden de meddah hikâyesine kadar uzanan halk anlatı türü anlatıcı tipindeki gelişmeyle paralel gelişme göstermiştir (Ekici, 2005, s.225). XV. yüzyıldan itibaren meddah tabiri, kahramanların maceralarını anlatan ve böylece onların metihlerini yapan sanatkârlar arasında, kıssahanla aynı manaya gelmek üzere kullanılmaya başlanır. XVII. yüzyıldan itibaren de kıssahan ve şehname-han tabirlerinin yerini alır. (Köprülü, 1999, s.371) Anadolu'da, meddah kelimesinden önce kıssahan ve şehname tabirlerinin kullanıldığını ve XIV. yüzyıldan itibaren ozanların ayrı bir kıssahan zümresi oluşturduklarını söyleyebiliriz. Eskiden saraylarda ve halk arasında kıssa okuyan, kıssa tertip eden masalcı, hikâye anlatıcısı, sanatkârlar daha sonra da meddahlara verilen bir isimdir (Altunel, 1994, s.157)

Kıssaların çoğu Arap, Fars ve Çağatay edebiyatı vasıtasıyla Kazak edebiyatına geçmiştir. Bu kıssalar daha çok Kuran-ı Kerim, Binbir Gece Masalları, Şehname, Tutiname gibi eserlerin tercümesi neticesiyle oluşmuş eserlerdir. (Ergöbek, 2012, s.6-7)Bu konuları işleyen akınlara ise kıyssaşı/ kıssacı akınlar, kitabî akınlar denilmiştir. (Yıldırım, 2015, s.3) Dinî tahsil almış ve halk

jırlarının toplum nezdindeki yerini gören akınlar düşüncelerine uygun hareket ederek eski halk destanları üzerinde bazı değişiklik yaparak dinî öğütler eklemişlerdir. XX. Yüzyılda ise yeni bir kavram ortaya çıkmıştır ki bu “Kitabi akınlar”dır. Kitabi akınların ortaya çıkmasında tasavvufun etkisi vardır. Rus rejimi karşısında bu tarz eserlerin belli bir misyonu olması da önemlidir.

Kazak halkı arasında “kissa, hikaya, dastan” adlarıyla yayılan bu türün icracılarına “kıssahan” adı verilmiş ve bu anlatıcıların repertuarında dinî kıssaların oldukça geniş yer tuttuğu bilinmektedir.(Alpısbayeva, 2005,s. 293) Bu eserler aynı dönemde “hattat” adı verilen derleyiciler tarafından yazıya aktarılmıştır. Bütün Türk halklarında ortak duygu ve düşünceleri yansıtan bu eserler son seksen yıl içerisinde siyasi sebeplerle halka unutturulmuştur. (Berdibay, 1995,s.22) Bu unutturma sonucu o dönemde halk arasında “kıssahan”ların sözlü icraları yoluyla yayılan bu eserlerden geriye sadece “hattat”ların derleyerek yazıya aktardığı elyazması nüshaları ve o dönem başlatılan yoğun matbuat faaliyetleriyle basılan nüshalar kalmıştır. (Cicioğlu, 2013,s.113)

1900’lü yılların başından itibaren Kazan’da yayımlanmaya başlayan Kazak dinî destanları kitabi akınlar ve anlatıcılar tarafından iyi hasletleri kazandırmak, Çarlık idaresinin yaptığı haksızlıkları tenkit etmek, dinî kahramanlık konularını ele almak amacıyla kaleme alınmıştır.

Kazak topraklarının bağımsızlığı için Çarlık döneminde mücadele eden kahramanların mirasları sonraki dönemlerde burjuva ve faşistlik olarak görülmüş kötülenmiştir. Siyasi olarak doğu edebiyatının taklitçileri olarak adlandırılmışlardır. Kıssacı akınların eserleri dincilik ile ilgili anlatmalar şeklinde tanıtılıp cahilliği öğütleyen, geçmişi özleyen gerici edebiyatın temsilcileri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yansıması olarak da dinî konularda eser ortaya koyan akınlar layık oldukları değeri görmemişlerdir. Bunun belki de en acı örneği Kazak Dinî destan anlatıcısı akın Jusipbek’in halkı için yaptığı hizmetler ve onun manevi mirasının bilinmemesidir.

4. Akınların Yetiştirilmesi ve Jırşılık Mektepleri

Sözlü geleneğe oldukça önemli bir süreç olan usta çırak ilişkisi sonucunda, Türk boylarının hemen hepsinde türlü destancılık okulları oluşmuştur. Bir ustanın çırağım/çiraklarını etkilemesi sonucu çirakların da ustaları gibi çalıp söylemelerine bağlı olarak oluşan, ustanın adıyla veya ustanın bağlı olduğu boyun veya yerleşim yerinin adıyla anılan geleneğe “okul””, (mektep, kol, muhit, yol) adı verilmektedir.(Arıkan, 2003, s.69) Selami Fedakar, Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı adlı doktora tezinde Özbek destan anlatıcılarının profesyonel bir anlatıcı olarak yetişmesinde usta- çırak ilişkisine dikkat çekerek bu durumun destan mektebi oluşturacak kadar önemli olduğunu belirtir. Özbek destan anlatıcılarının sistemli bir usta- çırak ilişkisi içinde yetişmesiyle oluşan farklı silsileler, buldukları bölgelere has mahallî özelliklerin usta bahşılardan üslup ve repertuarlarıyla birleşmesi sonucunda o bölgeye has bir destan anlatma tarzının ortaya çıkması sonucunda farklı destan mektepleri oluşmuştur. Destan mektepleri olarak adlandırmanın belirli bir yer ve zamanda verilen eğitimi ifade etmek için değil, o bölgeye has anlatım tarzını kullanan bahşılardan oluşturduğu silsileyi ifade etmek için kullanılmıştır. (Fedakar, 2003, s. 42-53)

Köroğlu Destan geleneği üzerine tespitlerde bulunan Erhan Solmaz’ın (2020) kolların oluşumu hakkındaki tespitleri de şu şekildedir:

“Özbek destan anlatıcılarının sistemli bir usta-çırak ilişkisi içinde yetişmesiyle oluşan farklı silsileler, buldukları bölgelere has mahallî özelliklerin usta bahşılardan üslup ve repertuarlarıyla birleşmesi sonucunda o bölgeye has bir destan anlatma tarzı geliştirmiştir Böylece oluşan bölgesel anlatım tarzları, bahşılardan repertuarlarında bulunan destanların karakteri ve üslup özellikleri bakımından birbirinden farklı destan mekteplerinin oluşmasını sağlamıştır.” s.22-23)

Tarih boyunca uçsuz bucaksız Kazak topraklarında pek çok okulun oluştuğu söylenilmekle birlikte araştırmacılar bu okulları dört grupta toplamaktadırlar. Bunlar: Batı Kazakistan Okulu, Sır Boyu Okulu, Güney Kazakistan ve Yedisu Okulu, Orta ve Doğu Kazakistan Okulu.

(Berdibay,1995, s.295) Bu okullar, gerek repertuar gerekse makam yönünden birbirinden farklılıklar taşımaktadır. Örneğin; Batı Kazakistan Jırşıları kahramanlık destanları icra ederken Orta ve Doğu Kazakistan Okulu genellikle aşk destanları icra etmektedir.

Baytgül Kulzhanova, “Kazak Halkının Yırcılık Geleneği” adlı çalışmasında Kazak Jırav mekteplerini, Jetisuv yırcılık okulu, Sır boyundaki yırcılık okulu, Kazakistan merkez yırcılık okulu, Güney Kazakistan yırcılık okulları, Batı Kazakistan yırcılık okulları şeklinde tasnif etmiştir.³ Sır boyundaki yırcılık okulunda iyi derecedeki yırcılara “süley” denildiği ve süleyin ise; şarkı ve yırı belli bir aletle söyleyen kişi manasına geldiğini belirtmektedir. Bu bölgede yırcı kavramını kullanılmadığını da çalışmasında belirtmiştir. Sır süleylerinin çoğu Buhara, Semerkant, Taşkent medreselerinde eğitim aldığını, farklı bir seslendirme geleneklerinin bulunduğunu, doğu edebiyatına hakim olduklarını söylemiştir. Kuvbas destanı, sayfa 277-280 arasından şöyle bir örnek verebiliriz:

Küninde ölgen de bar tuvğan da bar	Gününde ölen de var doğan da var
Özinen jaksı da bar, jaman da bar,	Özü iyi olan da var kötü de var
Bul sözim kitap penen Kuranda bar	Bu sözüm kitap ile Kur'an'da var
Üyretken ustap kılıp moldam da bar	Öğreten üstatım mollam da var (Babalar Sözü, C.10, s.95)

5. Anlatım Teknikleri ve Kompozisyon

Türk destanlarının nazım, nazım-nesir ve sadece nesir halde anlatıldıkları bilinmektedir. Özellikle Güney Sibiry (Altay, Tıva, Şor vb.) Türk destanları daha çok manzum, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycan gibi sahalardaki destanlar ise hem manzum hem de manzum-mensur halde icra edilirler.(Yıldırım, s.149-157) Özbek, Karakalpak, Kazak Türklerinin destancılık geleneklerinde de rastladığımız bu anlatım tekniğinde destandaki olaylar mensur kısımlarda, destan kahramanlarının konuşmaları, duygu ve düşünceleri ise manzum bölümlerde verilmektedir.

Kazak sahası Battalnâmelerinden “Gazavatı Sultan”ı yazan Tınışıkloğlu, eserin başında ve sonunda verdiği bilgilerle neden manzum yazdığını şu şekilde belirtir:

Seyitbattaldıñ kitapları nasır erdi,	Seyyit Battal'ın kitapları nesirdi
Nasırdı nazım qılıp jazğım keldi.	Nesri nazm edip yazmak istedim
Manağıb keremetin jayğım keldi,	Menkıbelerin kerametini yaymak istedim
Şapağat ol ğazizden surağım keldi.	O azizden şefaata istemesini arzuladım.

Dür va jawhar sözlerin şaşqım keldi,	İnci cevher sözlerini saçmak istedim
Qavımdardıñ köñilin aşqım keldi.	Halkın gönlünü açmak istedim
Beylaj qawım, miskinder ańdamaydı,	Çaresiz, sıradan insanlar anlamıyordu
Aşqı türki bolmasalar tıñlamaydı.	Sade Türkçe olmasa dinlemiyordu.

Ğalımdar özi oqıp xoştanadı,	Âlimler kendi okuyup hoşlanıyordu
Qawımdar tüsinbegen bos qaladı.	Halk anlamayıp boş kalıyordu

³Bakytgül Kulzhanova, “Kazak Halkının Yırcılık Geleneği” s.1-8.
<https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/68311/510/3/1216/2015//>

Ğalımdar qawımdarğa tilmäş erdi, Âlimler halka tercüman idi,
Bildirmek bilmegenge abzal erdi. Anlamayana anlatmak gerekiyordu. (Babalar Sözü,
C.13, s.11-12.)
Bu kitaptıñ bayanı jeti jıldı, Bu kitabın beyanı yedi yıldı
Qısarttıım asan tilmen bayanını. Kısalttım sade bir dille beyanını
Jetisiniñ lafız sözi Istambolı, Yedisinin sözleri İstanbulı
Bilerge qazaq paqır nasırnı ağır boldı. Bilirsiniz Kazak âvâmına nesir ağır olur

Sol sebepli nazım qılıp jazdım munı, Bu sebeple nazma çevirip yazdım bunu
Bilmeymin qanşa bolğan qatesini. Bilmiyorum ne kadar hatası olduğunu
Qate bolsa, ayıp qılmañ sözlerimni, Hata olursa ayıplamayın sözlerimi
Qatesiz pende bolmas, bilseñ munı Hatasız kul olmaz, bilin bunu (Babalar Sözü, C.14,
s.321-322)

Kıssa destanların çoğu jıravlar tarafından geleneksel anlatım kalıplarını kullanılarak icra edilir. Kıssanın giriş bölümünde; Allah'a, Peygambere, otuz üç bin sahabeye övgüler yer alır ardından imanın esaslarından ve kıyamet gününden söz eder. (Aşimov, 2007,s.69) Bir anlamda bu bölüm destanın başlangıç bölümüdür ve buna giriş formeli denilebilir. Destanın muhtevası ile ilgisi olmayan dinleyicinin dikkatini çeken onu icraya çekme işlevi bulunan bu bölümü sonrasında başlangıç formeli olarak kabul edebileceğimiz bölüm takip eder.

Kazak sahası dinî destan geleneğinde destan metinleri giriş formelleri ile başlar, bu formeller genellikle Tanrı adını zikretme, besmele, dünya ve insanoğlunun faniliği şeklindedir. Arslan İle Dariyğanın Güreşi adlı destanın girişi şu şekildedir:

Bismillah diyerek kalemi elime alayım da,
Kötü söz günah olur bırakayım da,
Evveli bir Allah'ı ağza alıp,
Daha sonra bir kıssaya başlayayım da (Yıldırım,2015, s.309)

Anadolu sahası cenknâme⁴ geleneğinde olduğu gibi dinî bir motif olan besmele ile destana başlanmıştır. Aynı geleneği Muhammed Hanefi Cenknâmelerinde de görmek mümkündür “

Bismillahirrahmanirrahim,
Allah adıdır dilimizde yine
Yirde gökte söylenen anın adı
Arşü ferşü dopdoludur ol ğani (Atalan,2011,212)

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: İsmet Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Alî Cenknâmeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.

Başlangıç formellerini Dariyğa Kız⁵(1-5), Kissay-i Şahizinda(1-5)⁶, Kuvbas(1-4)⁷, Muhammed Paygambar(1-10)⁸, Muhammed Kiyssa Anhaziret Rasuldıñ Mirajga Konak Bolganı(1-5)⁹, Kiyssa Kaharman(1-4)¹⁰ bu destan metinlerinde de görebiliriz.

Zarkum Destanına, besmele ile başlanır ve dünyanın fani olduğu, ahiret aleminde Peygamber şefaatinin kazanmak için yapılması gerekenlerden bahsedilerek, destan anlatıcısı Maylıkoca, destana başlar ve destanın temasından kısaca bahseder.

Bismillah deyip söyleyeyim,

Söz ustaları bilir sözün hâlini.

Dünya, yaşam vefasız,

İnsanoğlu kalmaz sıkıntı çekmeden.

Çoğaldı kıldığım günahım,

Affetsin Tanrı, Kuday'ım.

Halim nasıl olacak,

Ahiret, kaygı ve vehimdir.

Karanlık günün zorluğu var,

Sonunda onun acısı var.

Muhammet'e biz ümmet, (Babalar Sözü C.12 s.128.)

Metnin buraya kadar olan kısmında durgun bir şekilde anlatıma devam edilirken, Peygamberin sabah namazını kıldıktan sonra mescide Cebrail'in gelmesi ve Allah'ın selamı ve emrini getirmesiyle savaşa hazırlanılır, böylece metne biraz hareket gelir ve durgunluk yerini yavaş yavaş coşkunun bir anlatıma bırakır. Peygamber Huda'nın buyruğuyla, otuz üç bin sahabe ve yüz bin asker altı günde hazırlanıp yola koyulurlar, iki ay yolculuk yapan ordu kasırga gibi kaynayan deryaya geldiklerinde ilerleyemezler, beklemek zorunda kalırlar, gözcülük yapan Zarkum'un bekçisi durumu Zarkum'a haber verir, Zarkum, ordunun deryadan geçmesi için dört bin gemi gönderir ve yüz bin Müslüman ordusu bu dört bin gemiyle bir ay sonra Zarkum'un şehrine ulaşır. Ordunun Zarkum'un şehrine ulaşmasıyla savaş başlar ve savaşın başlamasıyla sage coşkunlukta zirve yapar.

6. Konu ve İçerik Özellikleri

Kazak destancılık geleneği üzerine önemli çalışmaları bulunan Ş. İbrayev, Epos Alemi adlı eserinde Kazak Destanlarının epizot ve motiflerini genel hatlarıyla şu şekilde vermektedir: a. Batıra/ Kahramana Mahsus çocukluk çağı ve kahramanın evlenmesi/ Batırlara mahsus dönürlük, b. Kahramana mahsus erlikler; (Düşman saldırısını önceden haber alma, askeri sefere hazırlık, kahramanın mücadelesi veya bazen savaşı kaybedip esir düşülmesi, tek başına mücadele ve kahramanın zaferi, zaferle obaya dönüş) c. Düşmandan yakınına kurtarma.

Kazak Dinî destanlarındaki anlatım düzenini Zarkum Destanı bağlamında şöyle ifade edebiliriz: Giriş formeli, başlangıç formeli, düşmanın saldırıda bulunacağı haberinin alınması, savaş hazırlıkları, teke tek ve büyük mücadeleler, zaferle yurda dönüş ve bitiş formeli.

⁵ Babalar Sözü, C.10,s.39.

⁶ Babalar Sözü C.10, s.59.

⁷ Babalar Sözü, C.10, s.87.

⁸ Babalar Sözü, C.11.s.9.

⁹ Babalar Sözü, C.11.s.55

¹⁰ Babalar Sözü, C.11.s.111

Kıssalarda günlük hayattan ve toplumun her kesiminden insanların yaşantılarından örnekler verilmektedir. Bu örnekler bize Hz Muhammet'in de bir insan olduğu, onun adalet anlayışını, bütün insanlara aynı gözle baktığını ve İslam dininin muazzam adalet anlayışını da gösterir. Ayrıca destanlarda geçen mescit, dinî işlevinin yanı sıra eğitim ve öğretim işlevini de yerine getirerek dinî ve kültürel boyutu ile destan metinlerinde yer almaktadır.

Aşk destanlarında, saraya sadece yöneticilerin, hanzadelerin girmesine izin verilirken dinî destanlarda sarayın yerini mescit almaktadır. Dinî destanlardaki karakterler iki gruba ayrılır: Birincisi iman edenler; ikincisi ise iman etmeyenler yani kafirlerdir. Bu bağlamda iki güç birbirinin karşısına yerleştirilir ve olayın gidişatı bu zıtlıklar üzerine kurulur. Zarkum Destanı tam buna örnek teşkil etmektedir.

Dinî destanlarda destan kahramanının önemli haberleri alması birkaç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlar;

1. Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e haber verilmesi,
2. Sohbet ederken veya vaaz ederken Hz. Muhammed'e haber verilmesi ve onun da sahabelere durumu aktarması,
3. Düş vasıtasıyla ya da vahiy vasıtasıyla
4. Mümin ya da fakir kişilerin Hz. Muhammed'in bulunduğu mescide gelerek müşkilini anlatması ve sorunun çözüme ulaştırılması (Aşimov,2007,s.86-87)

Bu nedenle mesajın ilk olarak Muhammed'e Cebrail aracılığıyla iletilmesi bir tesadüf olarak görülmemelidir. Genel olarak, dinî inançlara göre Cebrail, çeşitli şekillerde ortaya çıkan ve Allah ile peygamberler arasında bir irtibat görevi gören, Allah'ın sözünü ve emrini peygamberlere ileten bir melektir. Zarkum Destanında Cebrail'in Hz. Muhammed'e haber vermesi şu şekilde gerçekleşmektedir:

Hakkın buyruğuyla

Peyda oldu bir ışık,

Mescidin gelip içine.

Sahabeler gördü

Mescide ışık girdiğini.

Peygamberim anladı

Cebrail'in geldiğini.

Kulağına dokundu,

Peygamber kaldırıp elini.

Başkaları anladılar,

Yerlerinden kalktılar.

El bağlayıp hepsi,

Cebrail'i bildiler.

Cebrail söyledi sırrı (Babalar Sözü C.12 s.131.)

7. Anlatıcı

Türk boyları arasında destan anlatıcıları tarihi süreç içerisinde değişiklik gösterebilirler de yaşadıkları sosyal çevrede işlevleri aynı olmuştur.(Çetin,2016, s.42) İyi bir hafızaya ve taklit yeteneğine sahip

olan anlatıcı anlatımını belli ortak kalıplarla süsler. Kazak sahası dinî destan anlatıcısı, destanı anlatmaya başlamadan önce ya da destanın sonunda ismini zikrederek bu kıssayı neden yazdığını da belirtmektedir. Diğer Türk topluluklarında da bulunan bu giriş mahiyetindeki bölüme Kazak Türkçesi'nde "bastav" adı verilmektedir. Bastavda anlatıcı kendisinden, ustasından ve hikaye repertuarından bahsettiği olur.(Çetin, 2003, s. 175).

Adım Dosı oğluyum Tilegen'in
Herhangi biriydim gençliğinden talep edenin
Başında baht kuşu uçup giderse,
Olmayacak aklına koyup hedeflediğin
Ali Arslan'ın durumundan bahsedeyim (Babalar Sözü C.10 s.238.)

Tevekküle sağlam bağla,
Maylıkoca sözünü.
Ölüm gelse bir gün,
Sarıp çıkartır yüzünü(Zarkum 87-90)
Jumaşıkoglu Mevlekeydir benim adım,
Bu kıssayı Kazaktan görüp aldım.
Kazan'da bastırmayı ümit ettim,
Siparişini postayla gönderdim. (Babalar Sözü C.16 s.9)

Dariğa Kız destanının sonunda Mavlekey Jumaşov(Mavlikay Yumaçikov) eseri 1897 yılında yazdığını ayrıca şerhinin adının da Juutraskiy olduğunu söyler. (Yıldırım, 2015,s.86)

Anlatıcı, destan kahramanlarının isminden bahseder ve kendisinin destan kahramanıyla sohbet ettiğini de belirtebilir.

Varmış Rüstem diye büyük bir kahraman
Dosı onunla bir (toplantı) bir meclis kursun (Babalar Sözü C.10 s.265)
Geleneksel Türk halk hikayelerinde olduğu gibi anlatıcı hikayenin sonunda aşıkları kavuşturmakta ve hikayenin sonunda yine ismini zikretmektedir.

İkisi de muradına böylece erdi
Devamı var mı yok mu bu sözü
Kıssayı yazıp Dosı tamamladı (Babalar Sözü C.10 s.275)
Bunu yazan Mevlekey olur adım,
Cuma günün gecesinde yazdım.
Şu gecede on bir saat,beş dakika,
Mart yıldız altında tamamladım. (Babalar Sözü C.16 s.52)

Kıssalarda kahramanın isminden bahsedilmeden önce Hz. Adem ve sonraki enbiyadan bahsedip Arapça duaların sıkça kullanması kıssahanların dinî okur yazarlığının göstergesidir. Örneğin:

Subhanellezi esra bi abdihi leylen minel mescidil harami ilel mescidil aksallezi barekna¹¹ ayetini Arapça olarak Allah'ı öven hamd sözlerini söylerler. (Aşimov, 2007, s.72)

Dinî Tasavvufî Türk Edebiyatının en önemli eseri olan Divanı Hikmet geleneğinde dört halife ve özellikle Hz. Ali hakkında ayrıntılı tasvirleri görmek mümkündür. Örneğin 36. Hikmetin sonlarında;

Ki kılıç ele alıp binse Düldül'e
Düşmektedir kâfirler kavmine velvele
Elindeki silah Zülfikar'ı,
Savaşanda uzar kırk arşın
Ali'nin var idi on sekiz oğlu
Onun her biridir büyük tuğlu
Ali İslam için kanlar yutmaktadır
İslam'ın tuğunu sıkı tutmaktadır
Hoca Ahmed bil garipliğe düşmüştür (Bice, 2017,s.118)

Divanı Hikmet'in Taşkent basımında 51. Hikmetin sonunda ve 61 hikmette ise Hz. Ali hakkında şöyle denilmektedir:

Sanki Ali, Allah'ın aslanı
Kılıcıyla kafirleri öldürdü
Kafirleri imana davet edip
Verdi her zaman dine destek
Dinî kabul etmeyenleri kılıçlayıp
Kılıç alıp bindi Düldül atına
Eline alıp Zülfikar silahını
Ali'nin vardı on sekiz oğlu
Onun her biri cesur ve ulu (Aşimov, 2007,s.77)

Dinî destanların giriş bölümünde peygamberin soy ağacına atıfta bulunulması, atalarının isimleriyle övünmek Arapların uluslarını yüceltme gelenekleriyle alakalıdır. Bu gelenek “Muhammed Hanafiya Hazreti Ali Oğlu'nun Tabut Patişahıyla Savaşı” adlı kıssada karşımıza çıkmaktadır:

Söyleyeyim siz sorarsanız kendim hakkında
Meşhur olan Medine memleketindenim.
Sorarsanız baba adı Nur Muhammed
Kafirlerin birçoğunu kırmıştır.
Allah'ın arslanı Hazreti Ali
Öz babamı sorarsanız, benim o

---

¹¹ O sübhandır. Kulunu, Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya bir gece yürüttü.

Kafirleri öldürmüştür babam Ali
Sağ bırakmam, hepinizi öldürürüm der
Kafirler ne yapabilirsiniz ki bana
Fatma Hanifa anamdır dedi
Ay ve güneş gibi nur yüzlüdürler
Hüseyin ve Hasan Gazi ağabeyimdir
Vay kafiler hepinizi beni kuşattınız.

Gücünüz yeterse haydi saldırın bana dedi (Babalar Sözü C.10 s.244)

Kahramanlık şiirlerindeki şecereler hakkında Seyit Kaskabasov, “ Batırlar jurlarında görülen şecere sayma geleneği zor durumlarda, ata ruhlarının her zaman kendileriyle olduğunu belirtmek içindir. Kazak kültüründe büyük babasından başlayarak ardınca diğer atalarının isimlerini yad etmesi, yani yedi atasının adını bilmesi zorunluğu vardır. (2001,s.89)

Anlatıcı kıssaların dinleyicide daha derin bir etki uyandırması için metne kendi sözlerini de katmaktadır.

Jazayın nazım kılıp bir hikayat	Yazayım nazım kılıp bir hikaye
Ötirik- jalganı jok şın hikayat	Yalan yok, bu gerçek bir hikaye.
İman Ali taksırdın bir duvgası	İmam Ali'nin dualarından biri,
Anık söz kitaptığı bul hikayat s.209)	Hakiki söz kitabı bu bir hikaye. (Babalar Sözü C.15
Şorman Biltebayğlı muni jazgan	Şorman Biltebayulı bunu yazan
Baska isi jok eken burın jazgan	Başka işi yokmuş önce yazan
Kıpşakbay hikayattı estüvinşe	Kıpşakbay hikayesini duyunca
Neşirden nazım keneş kılıp jazgan s.262)	Nesirden nazma çevirip yazan (Babalar Sözü C.15

M. Gabdullin: “Kojalar (Seyyidler) Kazaklar arasında İslam dinini yaymak için edebiyat dilini, onun içinde de daha çok atışma şiirlerinden faydalanmışlardır. Kazaklara Arapça olarak İslam dinini anlatmanın zor ve yanlış bir metot olacağını düşünen Koja imamlar daha çok öteden beri Kazaklar arasında yaygın bir halde süregelen halk ozanları arasındaki atışmalar yolu ile İslam dinini anlatma yoluna gitmişler ve bunda da oldukça başarılı olmuşlardır” der (1996: 323-324).

Kıssa Seyit Battal destanın icracısı, Mavlekey Jumaşov(Jumaşık Oğlı Mavlekey)dur. Destan metni içinde, destanı 45 yaşında yazdığını belirtir. İracının doğum tarihinden hareketle metnin 1879 yılında yazıldığı söylenebilir. Destan metni içinde Mavlekey ismine, doğum yerine, yaşadığı yerlere ve mesleğine de değinmiştir. Sibiryaya Tümen Tatarı Mavlekey “Bu kısayı Kazaktan aldım” diyerek sözlü kaynaklardan derlediğini, Kazan’da yayınladığını ifade etmiş fakat kimden aldığını belirtmemiştir. Cicioğlu’da “Bu dizelerde yer alan “dinlerseniz, cemaat, ben anlatayim”, “varı-yogu çok söylemek” örneklerinde olduğu gibi destanda kullanılan birçok ifadede sözlü geleneğin etkili olması, eserin dilinin çok sade ve halk arasında kullanılan bazı “argo” ifadelerine yer verecek kadar doğal olması gibi hususiyetler, eserin sözlü geleneğe yasayan anlatılardan derlendiğine işaret etmektedir.” demektedir. (Cicioğlu, 2013, s.115)

Qırır beske kele-dur benim jasım,	Kırk beşe gelmektedir benim yaşım,
Tobolskiy Guberniya-asıl zatım.	Tobolski Guberniya asıl zatım.

Yalavtar oyazınıñ tuvğan jerim,
Sinpolskiy bolıs-dur turğan jerim.
Qazaqta on eki jıl bala oqıtıp,
Semipolat, Omski jurgen jerim.
Jumaşıq uğıl Mävlekey bolar atım,
Sözü C.16, s.9)

Yalavtar Oyazın doğum yerim,
Sinpoliski şehridir oturduğum yerim.
Kazakta on iki yıl çocuk okutup,
Semipolat Omski yürüdüğüm yerim.
Jumaşıkoğlu Mevlekeydir benim adım,(Babalar

8. Dinleyici

Halk edebiyatı metinlerinde dinleyici, anlatıcının anlatım performansına etkilemekte, metnin icrasına katkı vermektedir. Adiyeva çalışmasında “ Cırav sanatının tabiatına has kurallardan biri olarak cırav ile dinleyi ilişkisini gösterir ve bu düşüncesini, Kazak atasözleriyle şu şekilde destekler: “Çekici sözü kim söylerse, değerinin yarısı kendisindedir, diğer yarısı ise dinleyiciye aittir”.(Adiyeva,2016, s.117) Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere dinî destan anlatımında dinleyici destan metnin seçiminde, icra mekanının belirlenmesinde, destanın icra zamanında ve şeklinde rol oynamaktadır.

Dinî destanların diğer jırlara göre daha kısa olması dinleyici ve anlatıcı tarafından daha çok rağbet görmesini sağlamıştır. Ayrıca bu, metinlerin ezberlenmesi ve yayılmasını sağlayan önemli bir avantajdır.(Aşimov, 2007 s.83) Anlatıcı ile dinleyiciyi arasında güçlü bir bağ ve iletişim vardır. Örneğin, Kerbelâ kıssasında Hz. Hüseyin ve yanındaki seksen civarında kişi ile beraber Kerbelâ çölünde Yezid tarafından sinsice ve hunharca nasıl şehit edildiği mükemmel bir şekilde anlatılır ki bunu okuyanlar ve dinleyenler gözyaşlarına hakim olamazlar. (Abduov, 2005, s.30-31) Tuva Türkleri arasındaki bir inanışa göre kahramanlık destanı anlatılırken icra sırasında uyuyan kişinin ömrünün kılalacağına inanılması bu icranın eğlenceden ibaret olmadığı, anlatıcının seyirci ve dinleyiciye yaptığı büyü, ruhlara ait bir güç kaynağı olarak yorumlanabilir. (Reichl,20021,s.56)

Kazak dinî destanları derleyiciler ve araştırmacılar tarafından derlenmiştir. Ünlü Rus bilim adamı V.V. Radlof da bunlardan biridir. 280 mısralık "Kubas" destanı buna örnektir.(Aşimov, 2007, s.28) Radlof'un Jumjuma destanı ile ilgili tespiti anlatıcı- dinleyici ilişkisini göstermesi açısından önemlidir: Büyük toplantılarda okunan bu şiiri ben de birkaç kez dinledim. Jırcı (şiir okuyan kişi)bu dünyada dinî şartları yerine getirmeyen Müslümanların öldükten sora azap çekeceğini söylediğinde toplumdaki ürperti ortaya çıkıyordu. Dinleyicilerin sessizliğini sadece “ Ya Tanrım, Merhametli Allahım” gibi ifadeler bozuyordu. Bana göre Kazaklar arasında İslam'ın yayılmasında bozkırda gezen yüzlerce imamlara göre Jumjuma'nın etkisi fazladır.(Azibayeva,2004b, s.306)

9. Sonuç

1900'lü yılların başından itibaren Kazan'da yayımlanmaya başlayan Kazak dinî destanları, kitabi akınlar ve anlatıcılar tarafından iyi hasletleri kazandırmak, Çarlık idaresinin yaptığı haksızlıkları tenkit etmek, dinî kahramanlık konularını ele almak amacıyla kaleme alınmıştır. Köken açısından Arap- İran kaynaklı anlatılar, Orta Asya menşeli anlatılar ve Kazak Eline ait anlatılar olarak gruplandırılan bu destanlar muhteva açısından ise Hz. Muhammed ve sahabeleriyle ilgili anlatılar ve Hz. Ali ve onun soyundan gelenler hakkında anlatılan kıssalar olarak gruplandırılabilir. Kazak dinî destanlarının icracılarına ağırlıklı olarak “jırav(cırav)”, “baksı”, “ölenşi”, “küyşi”, “sal-seri”, “anşi” “akın”, “jırşı” ve “kıssacı akınlar, “kitabî akınlar” denilmektedir. Kitabi akınlar, halk jırlarının toplum nezdindeki yerini görmüş buna uygun olarak halkın gereksinimlerine uygun bazı değişiklik yaparak dinî öğütler ekleyerek metni yeniden yaratmışlardır. Kazak topraklarının bağımsızlığı için Çarlık döneminde mücadele eden kahramanların mirasları sonraki dönemlerde burjuva ve faşistlik olarak görülmüş kötülenmiştir. Siyasi olarak doğu edebiyatının taklitçileri

olarak adlandırılmışlardır. Kıssacı akınların eserleri dinî anlatmalar şeklinde tanıtılıp cahilliği öğütleyen, geçmişi özleyen gerici edebiyatın temsilcileri olarak değerlendirilmiştir. Bunun yansımaları olarak da dinî konularda eser ortaya koyan akınlar layık oldukları değeri görmemişlerdir.

Tarih boyunca uçsuz bucaksız Kazak topraklarında ortaya çıkan jırşılık mekteplerini dört grupta toplayabiliriz; Batı Kazakistan Okulu, Sır Boyu Okulu, Güney Kazakistan ve Yedisu Okulu, Orta ve Doğu Kazakistan Okulu.

Türk destan geleneğinde metinler nazım, nazım- nesir ve sadece nesir olarak anlatılmaktadır. Kazak Dini destanları ağırlıklı olarak manzum yapıdadır. Kıssaların çoğu jıravlar tarafından geleneksel anlatım kalıplarını kullanarak jırlanır. Kıssanın giriş bölümünde Allah'a, Peygambere, otuz üç bin sahabeye övgüler yer alır, ardından imanın esaslarından ve kıyamet gününden söz eder. Kıssalarda, günlük hayattan ve toplumun her kesiminden insanların yaşantılarına örnekler verilmektedir. Bu örnekler bize Hz Muhammet'in de bir insan olduğu onun adalet anlayışını, bütün insanlara aynı gözle baktığını ve İslam dininin muazzam adalet anlayışını da gösterir. Ayrıca destanlarda geçen mescit, din işlevinin yanı sıra eğitim ve öğretim işlevini de yerine getirerek dinî ve kültürel boyutu ile destan metinlerinde yer almaktadır. Destan metinlerinde Allah, Peygamber, Cebrail gibi dinî motiflerin yanı sıra, kültürel motiflere de rastlanmaktadır. Destan anlatıcısı destanı anlatmaya başlamadan önce ismini zikreder, destan kahramanı ile sohbet eder ve destanı neden yazdığını belirtir. Anlatıcı kıssaların dinleyicide daha derin bir etki uyandırması için metne kendi sözlerini de katmaktadır. Dinî destanlarda anlatıcı kadar dinleyici de metnin seçiminde icra ortamı ve zamanının belirlenmesinde rol oynar. Bu çalışmada halk edebiyatı yaratımlarının yaratım- aktarım, yapı- şekil, muhteva-içerik ve işlev özelliklerine değinilerek Kazak dinî destan geleneğinin sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Selma Aday, Erhan Solmaz.

Kaynakça

- Abduov, M.(2005). *Dinî epostardagy varyantlılık maselesi*. Karagandı Üniversitesinin Habarşısı. Filologiya Seryası. Karagandı.
- Aça, M.(2002). *Kazak Türklerinin destanları ve destancılık geleneği*. Konya:Kömen Yayınları.
- Adiyeva, P.(2016). Kazak ve bazı Türk dünyasındaki dinleyici ve anlatıcı performansı hakkındaki araştırmalar. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* Cilt. 4, (8), 110-125.
- Alpısbayeva K.(2005).Tomga engen metinge tüşinikteme. *Babalar Sözü* içinde (C.13 ss.293-305) Astana: Foliant.
- Altunel, İ.(1994). Edebiyatımızda kıssa, kıssahanlık geleneği ve meddahlıkla münasebeti üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1), 157-160.
- Arıkan, M. (2003). *Kazak sözlü geleneğinde arkaik destanların tipolojik özellikleri*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Arıkan, M.(1999). *Koroğlu'nun Kazak varyantları*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Aşimov, R. (2007). *Kazaktın dinî- kiyssa destantandardın poetikası*. Türkistan.
- Atalan, M.(2011).*Türk kültüründe Muhammed Hanefi cenknâmeleri*. İstanbul: TBBD Yayınları.
- Azibayeva B. (2004 b). Tomga engen metinlerde tüşinikteme. *Babalar Sözü* içinde (C.10, ss.297-319) Astana: Foliant.

- Azibayeva, B.(2004 a). Kazaktın dinî dastandarı. *Babalar Sözü* içinde (C.10. ss.7-24). Astana: Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Gazavatı Sultan. *Babalar Sözü* içinde (C.13 ss.9-290). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Gazavatı Sultan. *Babalar Sözü* içinde (C.14 ss.9-322). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Hazreti Ali'nin savaşı. *Babalar Sözü* içinde (C.15 ss.209-263). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Kuvbas. *Babalar Sözü* içinde (C.10. ss.87-95). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Muhammed Hanefi Hazreti Ali oğlunun Tabut Padişahı ile savaşı. *Babalar Sözü* içinde (C.10 ss.238-275). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Seyitbattal kıssası. *Babalar Sözü* içinde (C.16 s.9-52). Astana:Foliant.
- Babalar Sözü (2004) Kazaktın dinî dastandarından Zarkum. *Babalar Sözü* içinde (C.12 ss.128-272). Astana:Foliant.
- Berdibay R.(1995) Dinî dastandar tagılımı. *Epos-El Kazınası*, Almatı: Ravan,
- Bice H. (2017). *Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî* / Editör: Mustafa Tatcı. - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Cicioğlu, N. (2013). Kazak Türkçesiyle yazılmış Olan Battalnâmelerin üzerine ve Tınışıklıoğlu'nun Battalnâmesi Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (16), 109-125.
- Çetin, A.Y.(2003). *Kazakistan sahası halk hikâyeciliği geleneği*. Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık.
- Çetin, A.Y.(2016). *Türk halk hikâyelerinde anlatıcı tipolojisi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ekici, M.(2005). Türk sözlü geleneğinde anlatıcılar ve anlatmalar arasındaki ilişki art zamanlı (diyakronik) ve eş zamanlı (senkronik) bir bakış. *Fikret Türkmen Armağanı*, 225-229.
- Ergöbek, S.(2012) *Kazaktın dasturlı jajba edebiyeti*. Türkistan: Turan Baspası.
- Ergun, M.(2002). *Kopuz sarını Kazak aşık tarzı şiir geleneği akın ve jıravlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fedakar, S.(2003). *Özbek destan geleneği ve Rüstem Han destanı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi, İzmir.
- İbrayev, Ş.(1993). *Epos alemi: Kazaktın batırlık jırlarının poetikası*. Almatı.
- Kaskavasov S. (2001).*Folklor Poetikasının Zandılığı, Kazak Folklorunun Poetiykası*. Almatı:Gılım Matbaası.
- Kıravbayeva, A.(2010) Şığıstık kiyssa destanlar. *5 tomluk şıgarmalar jınağı*. Almatı.
- Köprülü,F.(1999). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: TTK Basımevi.
- Mukanov, S. (1995) *Kazak kavımı: tarihtik jane etnografiyalık şoluv*. Almatı: Ana Tili.
- Mukanov, S.(2005). *Halk murası*. Almatı: Jazuvşı Baspası.
- Reichl, K. (2021). *Türk boylarının destanları* (Çev. Metin Ekici)Ankara: TDK Yayınları.

- Solmaz, E.(2020). *Özbek Köroğlu Destanı'nın Şahardan kolu üzerine bir inceleme*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şişman, B.(1998). *Kazakistan'da Âşık tarzı şiir geleneği ve bu gelenek içerisinde Köroğlu destanı*. [Yayımlanmamış doktora tezi].Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Yıldırım, D.(1998). *Türk bitiği araştırma/ inceleme yazıları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, S. (2015). *Kazakların dariyğa kız destanı*. Ankara: Kalemkitap.